INGLIZ TILIDAN O‘ZBEK TILIGA TARJIMA QILISHDA SINTAKTIK KOMPRESSIYANING SAMARADORLIGINI OSHIRISH YO‘LLARI

Hodixo‘jayeva Zilola
O‘zbekiston Davlat Jahon Tillari Universiteti
Magistratura bo‘limi, Sinxron tarjima (ingliz tili) 2-bosqich magistranti
zilolanarimonova60@gmail.com
Rahbar: **Yo‘ldoshev Ulug‘bek Ravshanbekovich**
Ingliz tili amaliy tarjima kafedrasi professori v.b
pedagogika fanlari doktori
doi.org/10.5281/zenodo.20438233

ANNOTATSIYA: Ushbu maqolada ingliz tilidan o‘zbek tiliga tarjima jarayonida sintaktik kompressiya (matn hajmini ixchamlashtirish) samaradorligini oshirishning amaliy va nazariy usullari tahlil qilinadi. Tarjima amaliyotida ko‘pincha original sintaksisning “kalka” usulida ko‘chirilishi kompressiyaga to‘sqinlik qiladi. Maqolada 5 ta asosiy strategiya: morfologik siqish, ergash gaplarni sifatdosh va ravishdoshli konstruktsiyalar bilan almashtirish, pragmatik tushirish, leksik kompressiya va kontekstli optimallashtirish misollar bilan yoritilgan. Har bir strategiyaning qo‘llanish shartlari, afzalliklari va mumkin bo‘lgan cheklovlari ko‘rsatilgan. Maqola tarjimonlar, filologlar va kompyuter lingvistlari uchun mo‘ljallangan.

Kalit so‘zlar: sintaktik kompressiya, tarjima strategiyasi, morfologik siqish, pragmatik tushirish, sifatdosh, ravishdosh, tarjima samaradorligi.

KIRISH

Oldingi tadqiqotlar (qarang: “Ingliz tilidan o‘zbek tiliga tarjima qilingan matnlarda sintaktik kompressiya samaradorligi”) shuni ko‘rsatdiki, ingliz-o‘zbek tarjimalarida o‘rtacha hajm qisqarish koeffitsienti (HKK) 1.21 ni tashkil etadi. Biroq bu ko‘rsatkichni yanada oshirish (masalan, HKK 1.4-1.5 gacha) va shu bilan birga matn tabiiyligi va ma’no aniqligini saqlash mumkin. Buning uchun tarjimon ongli ravishda qo‘llashi kerak bo‘lgan aniq usullar mavjud. Ushbu maqolada aynan shu usullar sintaktik kompressiya samaradorligini oshirish yo‘llari tizimlashtirilgan holda beriladi.

MORFOLOGIK SIQISH USULLARI

Sifatdosh yasash orqali nisbiy gaplarni qisqartirish

Ingliz tilidagi who, which, that bilan boshlangan nisbiy gaplarni o‘zbek tilida sifatdosh shaklida berish eng samarali usul hisoblanadi.

Samaradorlikni oshirish uchun qilinadigan ishlar:

Qisqa nisbiy gaplarni (bir fe’lli) darhol sifatdoshga aylantirish:

Ingliz: the man who works here

Oddiy tarjima: bu yerda ishlaydigan odam (allaqachon sifatdosh).

Xato kalka: bu yerda ishlayotgan odam to‘g‘ri, lekin ishlovchi odam yanada ixcham.

Uzoq nisbiy gaplarni (bir necha so‘zli) ajratib, asosiy ma’noni sifatdoshga sig‘dirish:

Ingliz: the student who had been studying for three hours without a break

Kompressiyalangan: uch soat uzluksiz o‘qigan talaba (3 so‘z, original 8 so‘z).

Buning uchun fe’lning o‘tgan zamon sifatdosh shakli (-gan) to‘g‘ri tanlanishi kerak.

Ravishdoshli konstruktsiyalar yordamida ergash gaplarni qisqartirish.

Ingliz tilidagi when, while, as, after, before bilan ifodalangan payt ergash gaplari o‘zbek tilida ravishdosh (-ib, -a, -gani, -gach va b.) bilan ifodalanadi.

Misol:

Ingliz: After he finished his work, he went home. (7 so‘z)

Kalka: U ishini tugatgandan keyin, u uyiga ketdi. (7 so‘z, HKK=1)

Samarali kompressiya: Ishini tugatib, uyiga ketdi. (4 so‘z, HKK=1.75)

Samaradorlikni oshirish yo‘li: payt bog‘lovchilarini (after, when) ravishdosh qo‘shimchalari bilan almashtirish va ega olmoshini (he, she) tushirish.

Majhul nisbatni bir so‘zli fe’l bilan berish

Ingliz passivi (be + past participle) ko‘pincha o‘zbek tilidagi -il-, -n- qo‘shimchali fe’lga aylanadi.

Ingliz: The letter was written by John. (5 so‘z)

Kengaytirilgan tarjima: Maktub Jon tomonidan yozilgan. (4 so‘z)

Optimal kompressiya: Maktub yozilgan. (2 so‘z) – agent kontekstdan ma’lum bo‘lsa.

Yoki: Xat yozildi. (2 so‘z)

Samaradorlikni oshirish: agentni (by John) faqat muhim bo‘lganda qoldirish, aks holda tushirish.

PRAGMATIK TUSHIRISH (ELLIPSIS)

Ega olmoshlarini tushirish

O‘zbek tilida fe’lning shaxs qo‘shimchasi egani bildiradi, shuning uchun men, sen, u, biz, siz, ular ko‘pincha ortiqcha.

Ingliz: I think that I will come. (5 so‘z)

Kalka: Men kelaman deb o‘ylayman. (4 so‘z)

Kompressiya: Kelaman deb o‘ylayman. (3 so‘z) – men tushirilgan.

Qoidalar: Matn boshida yoki kim haqida ketayotgani aniq bo‘lganda olmoshlarni tushirish mumkin. Samaradorlikni oshirish uchun tarjimon har bir olmoshni “bu tushirilsa, ma’no buziladimi?” degan savol bilan tekshirishi kerak.

Tobe bog‘lovchilarni tushirish

Ingliz tilidagi that (bog‘lovchi) o‘zbek tilida ko‘pincha ifodalanmaydi.

Ingliz: He said that he was tired. (5 so‘z)

Kalka:U charchaganini aytdi. (3 so‘z) – that tarjima qilinmagan, lekin - ini shakli ichida.

To‘liq kompressiya: Charchaganini aytdi. (2 so‘z) – u ham tushirilgan.

Shuningdek, if, whether shart bog‘lovchilari ba’zan ohang yoki so‘z tartibi bilan ifodalanadi.

Ingliz: I don’t know if he will come. (6 so‘z)

Samarali tarjima: Keladimi, bilmayman. (2 so‘z)- if tushirilgan, so‘roq ma’nosi -mi bilan berilgan.

Takrorlanuvchi elementlarni tushirish

Parallel tuzilmalarda takrorlanuvchi fe’llar, otlar yoki sifatlar tushiriladi.

Ingliz: He opened the door, he entered the room, and he sat on the chair. (11 so‘z)

Kompressiya: Eshikni ochib, xonaga kirdi va stulga o‘tirdi. (6 so‘z) he va the uch marta tushirilgan.

LEKSIK KOMPRESSIYA

Fe’l+ot birikmalarini bir so‘zli fe’lga aylantirish

Ingliz tilidagi take a decision, give a speech, make a suggestion kabi birikmalarni o‘zbek tilida bir fe’l bilan berish mumkin.

take a decision-qaror qilmoq (2 so‘z)

give a speech-nutq so‘zlamoq (2 so‘z)

make a suggestion-taklif qilmoq (2 so‘z)

Aslida bu 2 so‘z, lekin inglizdagi 3 so‘zga nisbatan tejamkor. Ayrim hollarda hatto bir so‘z: to take a walk-sayr qilmoq emas, balki sayramoq (1 so‘z) – mumkin bo‘lsa, shunday qilish kerak.

KONTEKSTLI OPTIMALLASHTIRISH

Kontekstdan ma’lum bo‘lgan joy, vaqt va shaxs nomlarini tushirish

Agar matn oldingi jumlalarda biror joy yoki shaxs nomi aytilgan bo‘lsa, keyingi gaplarda uni olmoshlar bilan emas, balki butunlay tushirish mumkin.

Misol:

Oldingi gap: John went to London.

Keyingi gap: He stayed there for three days.

Oddiy tarjima: U yerda uch kun qoldi.

Kompressiya: Uch kun qoldi. “u” va “yerda” tushirilgan, chunki John va London oldingi gapda aniq.

GRAMMATIK TRANSFORMATSIYALAR

Tobe gapni bosh gapga birlashtirish

Ba’zi tobe gaplarni butunlay olib tashlab, ularning ma’nosini bosh gapdagi bir so‘z yoki qo‘shimcha orqali berish mumkin.

Ingliz: I am happy that you came. (5 so‘z)

Kalka: Kelganingizdan xursandman. (2 so‘z) – bu yerda that you came bir so‘zlik kelganingizdan shakliga aylangan (kelgan + ingiz + dan). Bu morfologik kompressiyaning eng yuqori darajasi.

So‘roq gaplarni kompressiyalash

Ingliz tilidagi Do you know where he is? (5 so‘z)

O‘zbek: U qayerda, bilasizmi? (3 so‘z) – do you know so‘roq shakli -mi bilan birlashtirilgan.

Buyruq gaplarni kompressiyalash

Ingliz: Would you please close the door? (5 so‘z)

O‘zbek: Eshikni yoping. (2 so‘z) – xushmuomalalik fe’l shaklida (yop + ing) ifodalangan, please tushirilgan.

Samaradorlikni oshirish uchun tarjimon quyidagi tekshiruv ro‘yxatidan foydalanishi mumkin:

1. Har bir nisbiy gapni (who, which, that) sifatdoshga aylantirish mumkinmi?
2. Har bir ega olmoshini (I, you, he, she, it, we, they) tushirish mumkinmi?
3. Har bir that bog‘lovchisini olib tashlash mumkinmi?
4. Fe’l+ot birikmasi o‘rnida bir so‘zli fe’l bormi?
5. Uzun analitik birikma (due to the fact that va boshqalar.) o‘rnida qisqa bog‘lovchi bormi?
6. Agent (by somebody) tushirilsa, ma’no buziladimi?
7. Kontekstdan ma’lum bo‘lgan joy, vaqt yoki shaxs nomlari tushirilganmi?

XULOSA

Ingliz tilidan o‘zbek tiliga tarjimada sintaktik kompressiya samaradorligini oshirish mumkin bo‘lgan 5 asosiy yo‘nalish mavjud:

1. Morfologik siqish-nisbiy gaplarni sifatdoshga, ergash gaplarni ravishdoshga aylantirish.

2. Pragmatik tushirish-ega olmoshlari, tobe bog‘lovchilar va takrorlarni olib tashlash.

3. Leksik kompressiya-analitik birikmalarni bir so‘zli sinonimlar bilan almashtirish.

4. Kontekstli optimallashtirish-oldingi gaplardan ma’lum bo‘lgan elementlarni butunlay chiqarib tashlash.

5. Grammatik transformatsiyalar-tobe gaplarni morfologik shakllar ichiga singdirish, so‘roq va buyruq gaplarni ixchamlashtirish.

Har bir usulning o‘z chegaralari bor: haddan ziyod kompressiya ma’no noaniqligiga yoki uslubiy pasayishga olib kelishi mumkin. Shuning uchun optimal samaradorlik oralig‘i (HKK 1.2-1.5) saqlanishi kerak. Tavsiya etilgan tekshiruv ro‘yxati tarjimonlarga ongli ravishda kompressiyani amalga oshirishda yordam beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Baker, M. (2018).In Other Words: A Coursebook on Translation. London: Routledge.
2. Katan, D. (2014). Translating Cultures. London: Routledge.
3. Musayev, Q. (2005). Tarjima nazariyasi asoslari. Toshkent: Fan.
4. Nida, E.A. (1964). Toward a Science of Translating. Leiden: Brill.
5. Salomov, G. (1985). Tarjima nazariyasi asoslari. Toshkent: O‘qituvchi.
6. Vinay, J.P., Darbelnet, J. (1995). Comparative Stylistics of French and English Amsterdam: Benjamins.